

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 7 Issue 2, July 2023

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Arařtırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 25.02.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.05.2023

DOI: 10.30692/sisad.1256479

**“MEMLÜK” SÖZCÜĞÜ:
BASİT ANLAMINDAN ASKERİ VE SİYASİ TERİM ANLAMINA**

The Word “Mamluk”: From Simple Meaning to Military and Political Term

Ahmet SAĞLAM

Doç. Dr.

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-9002-529X

asaglam@mehmetakif.edu.tr

Atıf/Citation: Ahmet Sağlam (2023), “Memlük” Sözcüğü: Basit Anlamından Askeri ve Siyasi Terim Anlamına”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.2 Temmuz 2023, s.341-356.

Öz: Abbasilerden itibaren İslâm tarihi kaynaklarında sıkça rastladığımız sözcüklerden birisi « memlük » kelimesidir. Sözcük, “mâlikin mülkü” anlamına gelen basit anlamından evrilerek “özel birlikte muvazzaf asker” anlamında halife, sultan ya da üst düzey devlet adamlarının özel birliklerinde görevli askerler için kullanılan bir kavram olmuş ve yaygın olarak kullanılmıştır. Bu hususta esaretten saltanata uzanan cesaret, liyakat ve sadakat esaslı idari-askeri kurumsal bir yapı oluşmuş, hüviyeti ve hukuki meşruiyeti İslâmi kaidelere göre belirlenmiştir. Dini terbiye ve çok sıkı askeri talimler ile yetişip memlükü oldukları sultan ya da devlet adamının maiyetine girerek devlet hizmetine alınmışlar, Memlük Türk Devleti (1250-1517) döneminde seçkin askeri bir sınıfın üyesi olarak önem kazanmışlardır. Askeri anlamının yanı sıra başta sultanlık makamı olmak üzere idari ve askeri mevkiilerde memlük kökenlilerin söz sahibi olmasından dolayı devletin adı bu sözcük ile anılmıştır. Ayrıca diplomaside üst mevkiideki statüsüne atfen muhatabını tazim-hürmet anlamında nezaket ve hitabet sözcüğü olarak zamanla önem kazanmıştır. Böylece “memlük” sözcüğü basit anlamından uzaklaşıp askeri ve siyasi bir terim olarak kullanılmıştır. Memlük tarihi kaynaklarını dikkate alarak hazırladığımız makalemizde sözcüğün basit anlamının yanı sıra askeri bir kavram olmasından ve diplomaside siyasi bir terime dönüşmesinden bahsedip basit anlamı dışında sözcüğün çevirisini yapmadan kullanılması gereği üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Memlük Devleti, Memlük, Siyasi, Askeri, Kavram, Terim.

Abstract: One of the words that we frequently come across in the sources of Islamic history since the Abbasids is the word "mamluk". In this respect the word evolved from the simple meaning of "property of the owner" and became a concept for the soldiers who served in the closest special units of the caliphs or sultans in the sense of "special active duty soldier" and was widely used. The training of these soldiers turned into a system and evolved into a military institutional structure based on courage, merit and loyalty, extending from captivity to the sultanate. These soldiers, whose identity and legal legitimacy were determined by Islamic rules, were brought up with religious upbringing and very strict military training, and then entered the state service by entering the entourage of the sultan or amir they belonged to. It gained importance as a member of an elite military class during the Mamluk Turkish State (1250-1517). In addition to its military meaning, the name of the state was mentioned with this word because the Mamluks had a say in administrative and military positions, especially in the sultanate. It also gained importance as an

addressing word in the sense of honoring and respecting the addressee, thus the word "mamluk" moved away from its simple meaning and was used as a political term. In our article, which we have prepared taking into account the Mamluk historical sources, we will talk about the simple meaning of the word as well as its military concept and its transformation into a political term in diplomacy, and we will dwell on the need to use the word without translation.

Keywords: Mamluk State, Mamluk, Political, Military, Concept, Term.

GİRİŞ

Tarihi kayıtlar yazıldığı dönemin zihniyet dünyasında karşılık bulan yazılardır. Tarihçilerin, araştırmacıların ya da ilgili ve meraklıların sadece yazı dilini bilmeleri tarihi kayıtları okuyup anlama hususunda yeterli değildir. Siyasi, askeri, mali, dini, hukuki, toplumsal birçok alanla ilgili kavramlar vardır. Her dönemin kendine özgü olan tarihi kayıtları özellikle de kavramları anlamak için öncelikle terminolojiye hâkim olmak gerekir. Her toplumun devlet geleneği, inançları, kültürleri, yaşadıkları coğrafya söz konusu kavramların oluşumunda etkilidir. Devlet düzeni ve toplum hayatına dair unsurları ve hususları barındıran bu kavramlar, tabirler kısaca ilgili alanlara mahsus sözcüklerin değişen anlamlarını bilmek gerekir. Hayat durağan değildir. Herşey değiştiği gibi her yeni olan için kavramlar üretilir. Bu anlamda sözcükler basit, sıradan anlamlarını yitirdikleri gibi yeni anlamlar kazanırlar. Yine basit anlamını korudukları gibi kavramlara dönüşürler. Hem basit anlamını koruyan hem de siyasi ve askeri bir kavram olarak öne çıkan sözcüklerden birisi de *memlûk* sözcüğüdür.

Memlûk tarihi alanında öncü bir isim olan ve bu alanda yaptığı önemli çalışmalarıyla tanınan David Ayalon’un Memlûk kaynakları ve literatürü hakkında önemli bir uyarısı vardır. Memlûk tarihinin ilk dönem kaynaklarının nitelik ve tür açısından zenginliğine dikkati çeken Ayalon, Memlûk tarihi araştırmacılarının öncelikle Memlûk kurumları ve terminolojisi hakkında tam ve ince tanımlamalar yapması hususundaki uyarısı (Ayalon, 1989, s. 212) dikkat çekicidir. Ayalon’un Memlûk tarihi çalışmaları özelinde yapılan bu uyarı genel geçer bir uyarıdır.

Memlûk sözcüğü asıl anlamı dışında askeri, siyasi, kurumsal anlamda hatta devlet adı olarak kullanılmış müstesna sözcüklerden birisidir. Bu çalışmamızın amacı, sözcüğün basit anlamını dikkate alarak genel anlamda yapılan kullanımın hatalı oluşunu ortaya koymak, tarihçilerin ve araştırmacıların bu konuda dikkatini çekmektir. Sözcük basit anlamını koruduğu gibi önce askeri daha sonra siyasi bir terime dönüşmüştür. Memlûk tarihi uzman araştırmacılar konuya hâkim oldukları kadar meselenin de bilincindedirler. Ancak Memlûk tarihi üzerine okumalar ve araştırmalar yapmak isteyenlerin sözcüğü anlam ve kavram açısından karıştırdıkları görülür. Bu çalışmanın amacı bu husustaki eksik veya yanlış ifade ve kullanımları tashih etmek, genelde *köle* olarak yaygın olan hatalı kullanımın yanlışlığına dikkati çekmektir. Dolayısıyla hem bu hatayı düzeltme hem de sözcüğün ne anlama geldiğine dair toplu bir bakış açısıyla konuyu ele almaktır.

Memlûk Sözcüğünün Basit Anlamından İstilah/Terim Anlamına Tahvili

Memlûk sözcüğü basit anlamından istilahi bir kavrama dönüşmesi Abbasiler devri iç politikadaki gelişmelerle ilişkilidir. Araplar ve Farslar arasındaki çekişmeler askeri kabiliyetleri ve üstün insanî vasıflarıyla dikkati çeken Türklerden müteşekkil askeri birliklerin teşkil edilmesini zorunlu kılar. Halife Memun devrinde başlayan bu askeri yapı özellikle halefi olan kardeşi Mutasım zamanında kurumsal bir yapıya dönüşür. Maveraünnehir bölgesinden getirilip özenle dini terbiye ve askeri talimler sonrası özel birliklerde görev alırlar. Bu askerler sıradan askerlerden çok farklı yetenekleri kadar kendisinin devlet hizmetine alınmasına vesile olan sıralı hiyerarşiye sadakatle bağlılıklarıyla öne çıkmışlar, “memlûk” adı altında şöhret kazanmışlardır. Memlûk askeri yapısı mevâli hukukuna göre tertip ve tanzim edilmiş, zamanla sistemli bir şekilde teşkil dilmesi sürdürülmüştür.

Moğol istilâları sonucunda Abbasiler başta olmak üzere hanedanlar tarafından yönetilen birçok İslâm devleti tarihten silinmiştir. Şehirler yakılıp yıkılmış, katliamlar yaşanmış, sağ kalanlar esir

alınmıştır. İstilâcılar yükte hafif pahada ağır ne var ne yok her şeyi gasp ettikleri gibi esir aldıkları bu insanları tacirlere satmışlardır (Baybars el-Mansûrî, 1998/1419, s. 2-4; Nüveyrî, 2004, s. 268). Öteden beri var olan esaret ve ticaret ilişkisi bu dönem ayyuka çıkmıştır. Eyyübîler Mısır'da teşkil ettikleri memlûk askeri okulları için o dönem pazarlarda bolca bulunan bu esirler arasından seçmece toplayıp sıkı eğitimden geçirerek önce dini terbiye ile müslümanlığın teori ve pratiklerini öğretmişler, sonra çok sıkı askeri talimlerle iyi bir süvari olarak yetiştirmişlerdir. Amaç devletine sadık, devletinin bekası için ölümüne vuruşacak özel askeri birlikler teşkil etmektir. Üstün askeri yetenekleri kadar sadakati öne çıkan bu askeri sınıfın varlığındaki amaç ihanet etmeyen hem itaat eden hem de sadakat gösteren askerler ile devlet ve iktidar ilişkisinde istikrarı sağlamaktır. Bunun için devasa bütçeler tahsis edilmiş, mali kaynaklar sonuna değin kullanılmıştır. Askeri yapıyı kuran Eyyübîler tarihten silinmiştir. Ancak onların teşkil ettiği bu askeri yapı ile kaim olan Memlûk Türk Devleti bölgede siyasi bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarih sahnesinde çok sık adlarını duyurmaları ve bu anlamda olağanüstü şöhret kazanmaları Mısır-Suriye-Hicaz bölgesinde üç asra yakın hüküm süren Memlûk Türk Devleti (1250-1517) döneminde olur. Başta sultan olmak üzere idari ve askeri birimler bu askerlerin uhdesinde kalmıştır. Özellikle Haçlılar ve Moğollar karşısında elde ettikleri zaferler bu askerlerin İslâm toplumu nezdinde saygınlığını artırmış ve devlet yönetmeleri ilk zamanlar hoş karşılanmasa da bu askeri zaferler bir yerde meşrulaştırmıştır. Doğal olarak memlûk sözcüğü bu dönem tarihi kayıtlarda daha sık görülür. Devletin adı, devletin varlığını sağlayan idari-askeri kadrolara insan kaynağı olan memlûk askeri yapısı bu sözcükle ilişkilidir. Haçlı işgalleri ve Moğol istilâları karşısında tam anlamıyla başarılı tek siyasi yapı olan bu devletin askeri yapısının ana omurgası memlûk sınıftan askerlerdir. Dolayısıyla bu askeri yapıdan yetişen komutan ve askerler devletin ortaya çıkmasında ve yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Yine istilâlar askeri yapının sistemli bir şekilde faal olmasında insan kaynağı sağlanmasında etkili olmuştur.

Devletin varlığı ile paralellik arz eden memlûk askeri düzeni üç asra yakın orijinal bir teşkilat olarak varlığını sürdürmüştür. Devlet üç özelliği ile hanedanın yönetmediği, merkezi hükümetin teşkil edildiği, idari ve askeri kadroların memlûk askeri yapısından yetişen insanların uhdesinde olduğu bir devlettir. Dolayısıyla *memlûk* kimliğinin ne denli önemli olduğu ortadadır. Hem devletin hem de özel askeri yapının adı bu sözcük ile ilişkilidir. Bu anlamda *memlûk* sözcüğü birçok sözcük gibi zamanla ıstılah anlamı kazanmıştır.

“Memlûk” sözcük olarak “*bir kimsenin mülkünde ve tasarrufunda olan olan şey*” demektir. Arapça sahip olma (=malik olma) anlamına gelen **me-le-ke** (ملك) fiilinden türemiş ismi meful (مملوك) olup çoğulu memâlik (مماليك)’tir. *Memâlik*, *memlûkler* demektir (İbn Manzûr, ts., s. 198-199; Cevherî, 1404/1984, s. 1609-1611). Sözcük zamanla basit anlamından çok farklı bir anlama evrilmiş, “bir kimsenin mülkiyetindeki kadın veya erkek esir”, anlamında kullanılmıştır. En önemli özelliği hür anne-babadan doğup esir düşmesidir. Esir anne-babadan doğan köleler ise *abdü kinn* ve *rakîk* şeklinde ayrı ayrı kavramlarla ifade edilmiştir (İbn Manzûr, ts., s. 198-199; Cevherî, 1404/1984, s. 1609-1611; Ayaz, 2015, s. 19). Rakîk, ehli küfür olan yani pagan kültüründe büyüyen ve esir alınan kişidir (Emîn, 1997, s. 97 ; Bilmen, 1967, s. 349).

Kur’an-ı Kerim’de memlûk sözcüğü ile alakalı <Mâ Meleket Eymânükum>, <Mâ Meleket Eymânühüm>, <Mâ Meleket Eymânühünne> ve <Mâ Meleket Yemînüke> şeklinde ayetlerde mülkiyet anlamında geçmektedir (Nisâ :24-25-26; Nûr :31-33-58; Rûm :24-25-36). Bu ayetlerde « efendisinin hizmetinde ve mülkünde olan kişi » anlamında kullanılmıştır. Bir başka ayette “abden memlûken” yani “başkasının mülkündeki köle” (Nahl :75) şeklinde geçer. Burada köle (=abd) ile memlûk sözcükleri ayrılmakta, açıkça tefrik edilmektedir. Sözcük ayetlerde basit anlamıyla kullanılmıştır.

Memlûk sözcüğüne dair yerli ve yabancı tarihçilerin, araştırmacıların tanımlarından bahsedelim. Batılı Memlûk tarihi araştırmacıları İsraili David Ayalon ile Amalia Levanoni memlûk sözcüğünü, sahip olunan (=temellük edilmiş) şey ya da köle anlamına gelmesinin yanında,

Müslüman idareciler tarafından orduda asker olarak istihdam etmek için Orta Asya ve Avrasya bozkırlarından satın alınan, pagan kültürüne mensup beyaz Türk köleler, şeklinde tanımlamışlardır (Ayalon, 1976; Levanoni, 2011). Memlûk devri özelinde de; “Asker olarak eğitilen (özellikle Türk, Çerkes ve Gürcü asıllı) ve genellikle beyaz tenli olan bir köle” olarak tanımlamışlardır (Edt. Holt, Lambton, Lewis, s. 1977). Diğer Batılı araştırmacılar (Muir, 1968; Holt, 1973; Glubb, 1973; Holt, 1988; Holt, 1995a; Holt, 1995b; Northrup, 1998; Clot, 2005; Northrup, 2008) yine benzer tanımlar yapmışlardır.

Batılıların tanımında “pagan Türk beyaz köle askerler” vurgusu öne çıkarken yerli Memlûk tarihçileri kavramı hüviyet ve icra ettikleri görevleri dikkate alarak iki şekilde tanımlamışlardır. “Harplerde esir düşen veya köle tüccarlarından köle olarak satın alınan beyaz insan”, kişinin hüviyetini dikkate alarak yapılan bir tanımlamadır. Yetişmiş ve görevi başında hizmet veren memlûk askeri için yapılan tanımlama ise; “Hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, iktisadî, içtimai ve hukuki bir statüye sahip ücretli beyaz askerdir.” (Yıldız, 2000, s. 108-114; Yiğit, 1991, s. 9; Koprman, 1992, s. 433; Koprman 2002, s. 99). Bu iki tanımda iki husus öne çıkar. Batılı çalışmalarda “beyaz köle asker” vurgusu diğeri de günümüz askeri yapılarla ilgili benzer ifadeleri kullanma çabasıdır. Ayrıca her iki tanımda Türk vurgusu yoktur. Oysa Batılılar memlûk için Türk etnik kökene dikkati çekerler. Tanımlarda ortak bir husus bu insanların askerlik için alındığıdır.

Şarkiyatçılar günlük sıradan işlerde çalıştırılan Afrika kökenli özellikle Sudanlı zenci kölelerden ayırt etmek için memlûk askerini “beyaz köle” olarak tanımlamışlardır. Oysa tarihi kayıtlarda bu hususta bir ifade geçmez. Memlûk askeri bir bedel karşılığında tacirlerden satın alınıp ülkesinden getirildiği geçici de olsa hürriyetinden yoksun bırakıldığı için köle demişlerdir. Şarkiyatçıların kölelik hususunu vurgulamaları ne derece doğrudur? Doğrusu mesele tahlile ve tenkite muhtaçtır.

Koby Yosef’in konumuzla ilgili dikkat çekici tespitler ve tenkitler içeren makalesi (Yosef, 2013) sözcüğün anlamı üzerinde durur. Sözcüğün köle anlamında kullanılmasının hatalı olduğunu özellikle de devletin adını bu bağlamda sorunlu görür. Dönemin çağdaşı Memlûk kaynaklarının iki buçuk asır (648-923/1250-1517) boyunca Mısır ve Suriye’ye hükmeden siyasi rejimde yönetici sınıfını etnik kökenine ve diline atfen “Türk Devleti” olarak isimlendirirken günümüz modern tarihçilerin yönetici sınıfın köle statüsüne ya da köle orijinli olduklarına atıfta bulunarak “Memlûk Sultanlığı” ifadesinin yönetici sınıfın karakteristik özelliğinde yanlış bir algıya yol açtığından yakındır. Ve bu şekilde tesmiye edilmesinde David Ayalon’un etkisi olduğunu düşünür. Memlûk tarihi araştırmacılarından D. S. Richard, Robert Irwin, Linda Northrup, Reuven Amitai gibi isimlerin çalışmalarına dair genel bir değerlendirme yapar. Kimi memlûk kimliğinin kişiye öncelik tanımadığından söz ettikleri gibi bazıları da elit olmak için bu kimliğin gerekli olduğu ve hayatları boyunca gururla taşıdıklarını belirtir. Yosef, “memlûk” sözcüğünün dönem kaynaklarında geçtiği ibarelerde anlamının farklı algılandığına dikkati çeker. Bu anlamda *memlûk* kavramının kaynaklarda yer alan ifade biçimine odaklanır. Azat edilen ve devlet hizmetine alınan memlûk kökenli emirlerin ve askerlerin görevleri sırasında; “Sultan’ın memlûkleri” olduklarını sık sık dillendirmelerini; “Sultan’a itaat ve sadakatlerini” ifade etmek için kullandıklarını ve bu ifadenin kölelikle ilgili bir duruma atıfta bulunmadığını belirtir. Yine bir emir hakkında isyan dedikodusu yayıldığında “Sultan’ın memlûkü” olduğunu belirtmesi aslında kendisine itaat ettiğine (Yosef, 2013, s. 9-11) dair söyleminin “kölesiyim” anlamında kullanılmadığını vurgular. Konuyla ilgili somut bir örnek vererek detaylandırır. Nâsır Muhammed çocuk yaşlarda sultan olduğu günlerin hemen başında vezir Şücâî ile saltanat nâibi Ketboğa arasında devlet yönetiminde sorun yaşanır. Sultan’ın da ikametgâhı olan saray-kale kuşatılır. Kuşatma sırasında Nâsır Muhammed selamette olduğunu göstermek için kale burçlarından aşağı doğru sarkınca emirler ve askerler yer öpüp hep bir ağızdan Sultan’ın memlûkü olduklarını bildirirler (Baybars el-Mansûrî, 1998/1419, s. 300-302; Baybars el-Mansûrî, 1987, s. 139-141; Nüveyrî, 2004, s. 172-175; İbn Devâdârî, 1971, VIII, 353-356). Bu ifadelerdeki memlûk kavramı ile itaat arasında sıkı bir bağ vardır. Sultan Ketboğa (1294-1296),

tahttan uzaklaştırıldığında hoşdaşı/arkadaşı Lâcîn (1296-1299) halefi olarak tahta oturunca mektup yazarak itaatini bildirir: “Sultan Lâcîn benim hoşdaşımdır. Ben onun memlûküyüm. Ve emrindeyim. Sultan bana mektup yazıp durumumu bildirinceye kadar kale odalarından birinde otururum” diyerek itaat ve teslimiyetini ifade eder. Burada memlûküyüm ve emrindeyim ifadeleri peşi sıradır (Nüveyrî, 2004, s. 200; Makrîzî, 1958, I, s. 824; İbn Tağrıberdî, 1992/1413, VIII, s. 65). Yani hizmetindeyim ve itaat ediyorum demektir. Yosef, konuyla ilgili örnekleri sürdürür (Yosef, 2013, s. 9-11).

Koby Yosef makalesinde köleliğin elit bir statü ya da övgü kaynağı olup olmadığını sorgular. Memlûk kaynaklarının yönetici kesimin diline veya etnik kökenine odaklanmasına rağmen araştırmacıların köle orijinli ve köle statü üzerinde durduklarından hayıflanarak azatlı memlûklerin köle orijinli olmalarıyla övündüklerine dair kayıtların olmadığını belirtir. *Memlûk* teriminin *kölelik* ve *hizmet* anlamında iki sözcükle karşılanması gerektiğini azatlıların kendilerini *Sultan'ın memlûkleri* olarak ifade etmelerinin kölelikle ilgili değil «Sultan'ın emrinde ve hizmetinde boyun eğip itaat ettikleri» anlamına geldiği üzerinde durur. Yosef, sözcüğün kaynaklarda kullanıldığı şekil ve biçime göre değerlendirmede bulunur. Köle statülerinin hiç bir zaman gurur kaynağı olmadığını belirtir. Yosef'in memlûk sözcüğünü terim anlamı ve kölelik meselesi odaklı makalesi konumuzla ilgili kıymetli bir çalışmadır. Hatta bu çalışma bu makalenin yazılmasını teşvik eden bir mahiyettedir. Yosef'in tenkit ve tespitlerine katıldığımız gibi bu çalışmamızda ilave hususlara değineceğiz. Sözcüğün *köle* anlamında kullanılmasının hatalı oluşunun yanında bu durumu sorgulayarak hatalı kullanımın nedenleri üzerinde duracağız. Ayrıca makalemizde önce sözcüğün askeri terim olarak tanımını sonra bu tanımın açılımı anlamına gelen ve sözcüğün daha iyi anlaşılmasını sağlayacak olan memlûk askerinin hüviyetinden ve hukuki meşruiyetinden özellikle de bu askeri yapının insan kaynakları üzerinde durarak herkesin bu sisteme girmesinin mümkün olmadığını izah edeceğiz. En son askeri bir terim olarak izah ettikten sonra yazışmalarda diplomatik bir terime dönüşmesi ve bu hususta örnek kullanımlardan bahsedeceğiz. Böylece sözcüğün basit anlamından evrilip askeri ve siyasi terim olarak karşılığının ne olduğuna değineceğiz.

Memlûk Askeri'nin Tanımı ve Hüviyeti

Memlûk; tacirlerin esir pazarlarından özenle seçip satın aldığı, dini terbiye ve disiplinli askeri talimlerle yetiştirildikten sonra memlûkü olduğu sultan ya da emir'in maiyetinde devlet hizmetine alınan, imkân ve kâbiliyetine göre idari ve askeri mevkiilerde söz sahibi olan imtiyazlı asker ya da askeri sınıfın genel adıdır. Sözcük hem birey hem de topluluk anlamında kullanılmıştır. Bu tanım sözcüğün “başkasının mülkünde ve tasarrufunda olan eşya” anlamından “devlet mülkiyetinde devlete hizmet eden asker” anlamına yani basit anlamından terim anlamına evrildiğini açıkça izah eder.

Memlûk askeri devlet mülkiyetinde ve hizmetinde olan bir askerdir. Devlet hizmetini deruhte eden sultan ya da emir'in veya idari-askeri mevkiideki devlet adamının memlûküdür. Sultan ya da emir olan mevlâsına ömrü boyunca sadakat gösterir. Başkası ile münâsebeti askeri teamüller çerçevesindedir. Memlûk asker adayının kimler olduğuna dair bilgi vermek hüviyetini izah eden ilgili tanımın da daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Esaret altına alınan gayri müslim insanlar memlûk askeri yapısına aday askerlerdir. Hür anne-babadan doğup esir düşen bu insanların asaleten kölelikle ilişkisi yoktur. Sonradan esaret altına alınmışlardır. Esir anne-babadan doğan kölelere *abdü kinn* ve *rakîk* denilmiştir (İbn Manzûr, ts., 198-199; Cevherî, 1404/1984, 1609-1611; Ayaz, 2015, s. 19). Yine memlûk askeri sınıfına mensup bu insanlar hukuken hür insanlar gibi mülkiyet ve yargılama haklarına sahiptirler. Ayrıca anne-babaları hür olduğu gibi çocukları da hür kabul edilmiştir. Memlûk emirlerinin hür olarak doğan oğullarına evlâdün'n-nâs denilirdi (Seyyid, 1995, s. 525-526). Dolayısıyla asaleten hür oldukları gibi çocukları da hürdür. Memlûk askeri sınıfına girmeden önce esir düşmesi ve bu sınıfın üyesi oluncaya kadar geçen süre dışında hayatı boyunca hür olarak yaşamışlardır. Özgürlüklerinden kısa süreliğine mahrum kalmışlardır.

Savaşlarda esir alınan ya da başkalarının elinde esir iken satın alınan memlûk askerinin mülkiyet durumundan söz edelim. Böylece sözcüğün basit anlamı ile ilişkili olan bu durumuna açıklık getirelim. Memlûk askerlerinin devlet hizmetini deruhte eden kişiler hesabına temlik edilmeleri söz konusudur. Esasen kişi mülkiyeti değil devlet mülkiyetidir. Yani hüviyeti devlet mülkiyetinde olan askerlerdir. Zahiren sultan ya da emir hesabına alım işlemi söz konusu olsa da gerçekte devlet mülkiyetindedir. Devlet hizmetinde bulunan kişilerin maiyetinde yine devlete hizmet ederler. Devlet adamları devlet hizmetini bir şekilde terk ettiklerinde maiyetindeki memlûk askerleri görevi devralan kişilerin mülkiyetine geçerler.

Memlûk askeri hüviyet bilgilerine ilave olarak bu askeri yapının insan kaynakları hakkında bilgi vermek kuşkusuz hüviyetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Askeri yapının insan kaynakları kimlerdir. Ne tür insanlar bu askeri yapıya girerler. Bozkır toplum hayatında pagan/putperest bir kültür içerisinde yetişen insanlar savaş ya da baskınla esir alınıp bedel karşılığında satılırlar. Bu insanlar arz edildikleri pazarlardan satın alınarak askeri yapıya kazandırılırlar. Memlûk asker adayları kadıların huzurunda uygun olduklarına dair tanzim ve tescil işlemleri yapıldıktan sonra eğitim için kışlaya giriş yaparlar. Eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar da devlet hizmetine alınırlar. Dini terbiye ve disiplinli bir şekilde harp sanatına dair talimler olağanüstü değişimleri beraberinde getirir. Yabancı olduğu topluma intibak süreci burada başlar ve işini iyi yaparak bu süreç hızlanır. Kuşkusuz işini başarılı bir şekilde takip ve icra etmesi devlet hizmeti boyunca toplumun seçkin bir sınıfı olarak hayatını idame ettirmesini sağlar. Topluma karışmadan hayatlarını sürdüren bu insanlar devletin idari ve askeri mevkiilerinde söz sahibi olan en vasıfsızın özel asker statüsünde olduğu ayrıca kendilerini devletin sahibi olarak gören seçkin bir kesim olarak öne çıkmışlardır (Aşûr, 1996, s. 16).

Memlûk Sözcüğü ve Kölelik Meselesi

“Memlûk” sözcüğü hakkında verdiğimiz bilgilerden sonra bu sözcüğün « köle » olarak çevirisinin yanlışlığından bahsedelim. Kuşkusuz bu durum iki husustan kaynaklanmaktadır. Arapça olan ana kaynaklardan Batılı dillere yapılan çeviriler diğeri ıstılahların basit sözcük olarak algılanmasıdır. Tarihi kaynakları tahlil ve tedkik noktasında hatalar bu yanlış anlaşılma etkili olmuştur.

Memlûk sözcüğünün köle olarak yaygınlık kazanmasının en önemli dürtüsü Arapça kaynakların Batılı dillere çevirisidir. Bu çevirilerde memlûk sözcüğünü “slave (=köle) sözcüğü ile karşılamışlardır. Bu durum yaygınlaşarak günümüze gelmiştir. Batı literatüründe 1900'lere doğru çevirileri yapılan Memlûk kaynaklarındaki “memlûk” sözcüğünün “slave (=köle)” kelimesi ile karşılanması önce Batılı araştırmacıların diline sonra da Batılı çalışmalardan dilimize yapılan çevirilerle Türkçemize geçip yerleşmiştir. Böylece “köle” daha da ilerisi “kölemenler” sözcüklerinin kullanıldığı pek çok çalışma vardır. Günümüzde bu etki maalesef devam etmekte olup çevirilerle dilimize giren bu sözcüklere tez ve makalelerde rastlanmaktadır.

Gerek sözcüğün tanımı gerekse hüviyet bilgileri göstermektedir ki, devletin sahibi ve toplumun en üst katmanında yer alan bu askeri yapıya mensup insanları «köle asker» olarak ifade etmek yanlıştır. Batılı çevirilerden kaynaklı bu yaygın olan yanlış kullanıma yine şarkiyatçıların çalışmaları noktasında ele alalım. Kaldı ki, «memlûk» yerine «slave/köle» kelimesini kullanmanın hatalı olduğu bazı şarkiyatçıları tarafından dile getirilmiştir. Doğulu batılı farklı bölgelerdeki askeri düzenler üzerine çalışmalar yapan askeri tarih uzmanı David Nicolle'nin bu konudaki görüşleri önemlidir. Özellikle kölelikle ilgili mukayesesi ve tespiti pek önemlidir. “İslâm medeniyetinin köleliğe karşı Batı Avrupa'da görülenden farklı bir tavrı vardı. Kölelere sadece çok daha iyi davranılmakla kalınmıyor, aynı zamanda statüleri de oldukça onurluydu” (Nicolle, Series 259). Yine Nicolle, konumuzla alakalı memlûk askeri için kullanılan “köle” sözcüğünün çok farklı bir algıya yol açtığına dikkati çekerek serzenişte bulunur. “Mamluk 'askari 1250-1517'” adlı çalışmasının ilk sayfalarında köle meselesiyle alakalı şunları yazar;

“... Bu fenomen modern Batı dünyasına tuhaf görünse de, bunun altında yatan kölelik, klasik Yunanistan, Roma ve Batı dünyasının büyük kısmında görülen kölelikten çok uzaktı. Hepsinden önemlisi, tipik haliyle bir köle ya da azat edilmiş adam ile efendi-patron arasındaki ilişki Orta Çağ İslâm toplumlarında çok farklıydı... Orta Çağ İslâmi köleliği efendisinin kölenin bedeni ve emeğine sahip olmasına değil, eşitler arasında olmasa da her iki tarafa da yükümlülükler getiren bir himaye kavramına dayanıyordu. Batılı bilim adamlarınca sürekli vurgulanan “köle yönetimi” algısı Memlûk Sultanlığı'nın tarihi ve kültürü üzerine yapılan araştırmalarda kötü bir imaj bırakmaktadır. Kölelik memlûk askeri düzenin üyesi olmadan hemen önceki hayatı için geçerli olsa bile bu durum köleliği değil sadece özgür olmayan bir statüyü ifade eder. Kaldı ki, memlûk sözcüğünün en yaygın çağrışımı itaat ve sadakattir. Bu ise feodal olmayan ataerki bir toplumun özelliğidir” (Nicolle, 2014, s. 5-6).

David Nicolle, “memlûk” sözcüğünün yanlış anlaşılmasından yakınmakla kalmamış, aynı zamanda doğu toplumlarının geleneksel aile ve toplum yapılarının da çok iyi bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Açıkçası İslâm devlet düzeni ve toplum hayatına dair kavramların iyi tahlili yanında doğulu toplumların iç dinamik yapılarının da iyi bilinmesinin gereğini ifade eden bu cümleler ıstılah ve toplum hayatına dair eksik bilgilerin tespiti anlamına gelir.

David Nicolle, Avrupa’da Memlûk tarihine bakışın nasıl olduğunu izah eden dikkat çekici bir cümle ile başlar. Haçlıları kutsal topraklardan kovanların “Köle Krallar” olarak görüldüğünü oysa durumun bundan çok daha fazlası olduğunu vurgulayarak artık iki buçuk asırlık büyük bir siyasi gücün Memlûk Sultanlığı olarak hatırlandığını yazar. Kavram algısının gerçeği saptırdığından bahisle tenkit eder (Nicolle, Series 259, s. 3). Orta Çağ İslâm devlet düzeni ve toplum hayatına dair çalışmalarıyla tanınan Tsugitaka (1942-2011), ilgili alanı çalışan şarkiyatçıları tenkit ederken İngiliz şarkiyatçı Ann Katharine Swyn Lambton (1912-2008)’un “*Bir Avrupalı İslâm tarihini ancak bu kadar açıklayabilir(!)*” (Tsugitaka, 1997, s. 11) şeklindeki imalı yaklaşımını çalışmasında yeri geldiğinde kullanır. Doğrusu bu yorumlar şarkiyatçıların çalışmalarına bakışımızın hepten kabul edici olmamasının gerektiğini ifade eden nüktedan cümlelerdir.

“Memlûk” sözcüğünün çevirisinin hatalı oluşu ve bu hatalı çeviriden de dilimize ikinci kez hatalı olarak çevrilmesi sıralı hatalara yol açmıştır. Çeviri konusunda İlhanlı ve Memlûk siyasi ve askeri münâsebetleriyle alakalı Adel Allouche’nin belgeleri doğru okuma ve analiz etme odaklı kaleme aldığı iddialı makalesinden bahsetmekte yarar vardır. İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdâr’ın Kalavûn’a yazdığı mektubunu inşâ sanat bilgileri ışığında ele alan Adel Allouche, bunun 150 yıldır barış içeren bir mektup olduğu iddiasını ters yüz ederek bunun iyi niyet göstergesi olmadığını hatta bir ultimatom içerdiğini ortaya koymasını iddialı bir yaklaşım gibi görünse de aslında kavramları sözcük anlamından ziyade sahaya özgü terim anlamını göz önünde bulundurarak ele almak gerektiğine dair somut bir örnektir. Allouche, Teküdâr’ın mektubunun uzun yıllar iyi niyet üzerine kaleme alınmış, barış içerikli bir mektup olarak algılanmasına giden yanlış algıda birçok faktör bulunduğunu belirtir. Bunları da şöyle sıralar: Dönemin diplomatik teamüllerinin gözden uzak tutularak mektubun değerlendirilmesi özellikle de bunların gizli anlamları üzerine ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması, bu metnin 19. yüzyıldaki yanlış Avrupa tercüme ve muasır Memlûk ve İlhanlı tarihçilerinin rivayetlerinin tam olarak irdelenmemesi olarak ifade eder (Allouche, 1990; Allouche, 2006).

Sözcüklerin basit ya da ıstılah/terim anlamının bilinmesinin önemi ortadadır. Çok farklı anlamlara veya yanlış anlaşılmalara yol açacağından mühim bir meseledir. Bunun yanında bir başka mesele günümüzün ulus devlet anlayışına dayalı bir toplumda Orta Çağ İslâm devlet düzeni ve toplum hayatını anlamak ya da anlamaya çalışmak pekala zordur. Sultan ya da halifenin yakın çevresinde hizmetini gören siyasi, askeri, iktisadi, mali alanda ana dili farklı pekçok etnik kökenden insan vardır. Hemen hemen her milletten her kültürden insanların bir

arada yaşadığı bu toplumsal yapıyı anlamak şöyle dursun tasavvur ve tahayyül etmek bile güçtür. Tarihçi bu hususta gayretkeş, insanüstü bir çaba ile ana kaynakları irdelemenin yanı sıra dönemin devlet düzeni ve toplum hayatını tanzim ve tatbiki olan hukuki teori ve pratikleri çok iyi bilmeli, teamüllere vâkıf olmalıdır. Özellikle sözcük ve ıstılahların çok iyi bilinmesi gerekir. İslâm devlet düzeni ve toplum hayatına dair siyasi, askeri, iktisadi, dini, hukuki ve daha birçok alanda tarihi ıstılahlar çok iyi kavranılmadığı için bu ve benzer sorunlar yaşanmaktadır. Bunun yanında insanlık tarihinde kölelikle ilgili çok geniş hukuki normlara ve kurallara sahip olan İslâm fihhının tam olarak irdelenmediği anlaşılmaktadır. Memlûk, esasen mevâli sözcüğü ile ilişkilidir. Kısaca bu hususa değinelim.

İslâm öncesi Arap toplumunda var olan hukuki teamüllerden bazıları varlığını sürdürmüştür. Bu hususta memlûk sözcüğü ile ilişkili olan mevâli, hılf, velâ-muvâlât sözcüklerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Mevâli, İslâmiyet öncesinde azatlı kimliği ifade eden hürler ile köleler arasında yer alan ara sınıfın adıdır. Bazı haklardan mahrum iken İslâmiyet ile eşit vatandaşlık statüsü elde etmişlerdir. Emeviler döneminde müslüman gayri Arap unsurları ifade eden ve farklı muamele gören topluluk olarak öne çıkmışlardır. Aslında hür bir insan iken müslüman olan gayri Arap unsurların mevâli sınıfından sayılmaları dikkat çekicidir. Bu anlamda mevâli meselesinin anlaşılması adına İslâmiyet öncesi Arap toplumunda karşılıklı dostluk, ittifak, dayanışma anlamına gelen “hılf” kavramı ile meseleyi ele alalım. İslâmiyet öncesi Arap toplumunda kabileler arasında ya da kabileye yeni bir üyenin katılımı ile ittifak-dostluk antlaşmaları yapılır. Amacı kabile ya da şahsı himaye etme, dayanışma veya yardımlaşmadır. Bu duruma yeminleşme ya da “hılf” denir (Özkuyumcu, 1998, s. 29-30).¹ Bir şahsın ya da bir ailenin farklı sebeplerden biri ile bir kabilenin himayesine girmesi ve bu kabilenin üyesi sayılması için yapılan bu “hılf” sayesinde insanlar katıldıkları kabilenin mevâli olurlar. Böylece bu insanlar yeni katıldıkları kabilenin üyesi olup güvendedirler. Buradan hareketle, savaşlarda ele geçen esirler için de aynı muamele söz konusudur. Esirlere mevâli denmesiyle (Hasan, 1970, s. 327) güvende oldukları anlamı öne çıkar. Zamanla bu esirler müslüman olurlar. Arap olmayan müslümanları ifade eden geniş bir anlam kazanır.

Mevâli kelimesi, “koruyucu, dost, efendi” anlamına gelen Arapça “mevlâ” sözcüğünün çoğuludur. Köken olarak “yakınlık-dostluk-yardımlaşma-yetki” anlamındaki “vely-velâyet” kelimelerinden türemiştir. Vali-vilayet sözcükleri de aynı kökten gelir. İslâm hukukunda sözleşme hukukuyla alakalı olan “velâ ve muvâlât bahsi” mevâli ile ilişkili olup konu İslâm hukukunda mevle'l-muvâlât olarak bilinir (Özen, 2013, s. 11-15). «Velâ», azatlı köle ile efendisi arasında; «muvâlât» ise yeni Müslüman ile İslâm ülkesindeki müslüman arasında yapılan bir çeşit himaye sözleşmesidir. Velâ birey ile, muvâlât toplum ile ilgilidir. Kısaca köle ya da savaş esiri iken efendisi tarafından azat edilip topluma kazandırılan kimse, diğeri İslâmiyeti topluca kabul edip müslüman Arap kabilelerden birisinin himayesine girenlerdir. Sözleşmenin tarafları arasında hukuken nesep ilişkisi kurulduğundan ve bundan dolayı yakını sayıldığından her iki tarafa “mevlâ” denir. Yani hem Müslüman Araplar için hem de her iki gruptaki insanlar için mevlâ sözcüğü kullanılır (Yiğit, 2004, s. 424-426). Velâ azatlıktan meydana gelen hükmi yakınlık, ya da muvâlâtan hâsıl olan hükmi bir yakınlıktır (Molla Hüsrev, ty., s. 352). Mevâli sınıfındaki insanlar çeşitli sınıflar adı altında ele alınmıştır.² Velhâsıl konu disiplini açısından Kudûrî (ö. 1037)'nin Hanefî fihhına dair yazdığı el-Muhtasar adlı eserinde velâ bahsinin ilk cümlesi ile konuyu tamamlayalım. “Bir adam memlûkünü azat ettiğinde velâsı olur.” (Muhtasarı'l-Kudûrî, s. 143). Karşılıklı hukuki bağ öncelikle devam eder. Memlûk asker adayları uzak ülkelerden getirilip yabancı olduğu topraklarda azat

¹ Nübüvvet öncesi gençlik yıllarında Hz. Muhammed (a.s.)'ın katıldığı hılfü'l-fudûl antlaşmasından siyer kitapları bahseder.

² Mahmud Mikdad mevâli sınıfını 7 grupta değerlendirir. 1-Köle mevâliler, 2-Azatlı mevâliler, 3-Muvâlât mevâliler, 4-Hür mevâliler, 5-İtk mevâlisi, 6-Akd mevâlisi, 7-Rahm mevâlisi. Mahmud Mikdad, *el-Mevâli ve nizamu'l-velâ* (Dimişk: Dâru'l-Fikr,1998), s.135-136. Mehmet Nadir Özdemir, “Abbâsilerin İlk Yüzyılında “Mevâli””, Bülent Ecevit Üni., İlahiyat Fak. Der.,Aralık 2019, 6 (2), s. 284.

olduktan sonra katıldığı askeri birliklerde ya da üst düzey komuta mevkiinde söz sahibi olsa bile efendisi ile olan münâsebeti ve sadakati ölünceye kadar devam eder.

Asıl amacı yabancıyı himaye etme ve yabancıya vatandaşlık statüsü kazandırmak olan velâ bahsi memlûk askeri ile ilişkilidir. Dolayısıyla mevâli hukukuna dayalı gelişen memlûk askerinin hüviyeti ve hukuki yapısı toplumsal yapıda karşılığı olan kendine hâs bir statüsü vardır. Böylece basit bir şekilde köle demenin ve bunu yaygınlaştırmanın vahim hataları barındırdığı izahtan varestedir. İslâm hukukuna dair ıstılahların önemi ortadadır.

İstılahları aynen kullanmanın önemi yanında her toplumun kendine özgü dinamik yapıları olduğu hususunda bir örnek verelim. Japon İslâm tarihçisi Sato Tsugitaka, Avrupalı bazı bilim adamlarının iktâ' düzeni ile Orta Çağ Avrupa feodalizmini mukayese edip *İslâm feodalizmi* tanımını kullanmasını yadırgar. Hatta bazı Arap araştırmacıların şarkiyatçılardan etkilenecek bu kavramı kullanmasından da yakındır. İslâm ve Avrupa toplumlarının mukayesesinde bilinçli bir çarpıtma olduğu, İslâm toplum yapısının geleneksel Avrupa algısını kullanarak izah etmenin güç olduğuna dikkati çeker. Orta Çağ Müslüman kentlerinde geleneksel toplumsal yapının ve askeri iktâ' düzeninin geçerli olduğu devirde çok önemli iki hususu hatırlatarak farklı iki hususa temas eder. En önemlisi köle kökenli (gulâm ya da memlûk-bir ara hürriyetinden yoksun kalmış) askerlerin idari mevkiilere yükselmesi diğeri monetarist/paracı bir ekonomik düzenin (kontrollü para arzı) bu dönemde gelişmeye devam etmesidir. Bunun yanında idari, askeri ve ekonomik yapıda öne çıkan farklılıklara dikkati çeker. Yine Tsugitaka, Mısır'da tanzim edilen Memlûk iktâ' düzenine dair Hassanein Rabie'nin iki çalışmasında kullandığı farklı kavramlara atfen üslup farkına dikkati çeker. Poliak'tan etkilenen Mısırlı bazı araştırmacılar dâhil Rabie'nin Mısır Eyyübî devri iktâ' sahiplerini feodal lord olarak³ göstermesinden yakındır. Daha sonra Rabie'nin Salâhaddîn'in Mısır'a girişinden en-Nâsır Muhammed devri 715/1315 yılında yapılan ravk çalışmalarına değin zengin kaynak kullanarak özenle ele aldığı yeni çalışmasında (Rabie, 1972, s. 26-72) bahse konu iktâ' düzenindeki Mısır toplumu için feodalite, fief ve lord gibi sözcükleri kullanmadığına, bunları farklı kavramlarla ifade ettiğine dikkati çeker (Sağlam, 2021, s. 41).

Memlûk tarihi özellikle de memlûk askeri yapısı üzerine en kapsamlı çalışmalar David Ayalon'a aittir. O, memlûk askeri sistemine dair yazdığı makalesinde, kölelerin silah altına alınmasının geçmişte görüldüğü ancak İslâm tarihinde olduğu gibi sıradışı bir anlayışla teşkil edilen ve uzun süre işleyen bu sistem için devasa mali kaynağın sağlanması ve tüm bunların karşılığının fazlasıyla alınması ve bunun da bilimsel ve disiplinli bir şekilde organize edilmesinin İslâm devlet düzeninde mümkün olduğunu şaşkınlıkla ifade eder. Yine önemli bir noktaya bir benzerinin de İslâm dışında olmadığına dikkati çeker. Memlûk askeri düzeninin tarihte oynadığı bu öneme atıfta bulunduktan sonra yirminci yüzyılın ortalarında kaleme aldığı makalesinde bu düzenin öneminin anlaşılmasından ve ihmal edilmesinden de yakındır (Ayalon, 1989, s. 211-212). Ayalon'un bu önemli çalışmalarının yanı sıra bahse konu köle-asker ifadesinin yaygınlaşmasında etkisi olduğunu hatırlatalım.

Siyaset Terminolojisinde “Memlûk” Sözcüğü

Devletin siyasi ve askeri kadroları memlûk askeri yapısından yetişmiş ve bu durum dikkate alınarak devletin adı *Memlûk Sultanlığı*, *Memlûk Devleti*, *Memlûkler*, *Memlûklü*, *Memlûklüler*, gibi isimlerle anılmıştır. Yosef, ilgili makalesinde siyasi anlamda devletin adını sorunlu görür. Dönemin çağdaşı Memlûk kaynaklarının iki buçuk asır (648-923/1250-1517) boyunca Mısır ve Suriye'ye hükmeden siyasi rejimde yönetici sınıfını etnik kökenine ve diline atfen “Türk Devleti” olarak isimlendirirken günümüz modern tarihçilerin yönetici sınıfın köle statüsüne ya da köle orijinli olduklarına atıfta bulunarak “Memlûk Sultanlığı” ifadesinin yönetici sınıfın karakteristik özelliğinde yanlış bir algıya yol açtığından yakındır (Yosef, 2013, s. 8). Devletin adının hem tarihi kayıtlara uygun olması hem de yönetici sınıfın karakteristik özelliklerini doğru

³ Hassanein Rabie, *en-Nüzümü'l-mâliye fi Mısri zemâni'l-Eyyübiyyîn*, Kahire 1964.

ifade etmek için « Memlûk Türk Devleti » olarak isimlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Ülkemizin de ilgili dönem tarihi araştırmalarında öncü isimlerin bu yönde adlandırma yaptıkları görülür.⁴

Sözcüğün devletin adı ile ilişkisinin ardından siyasi bir terim olarak kullanıldığı kayıtlardan bahsedelim. Memlûk askeri sınıfından olmayan insanların üst mevkiideki muhatabına *memlûkünüz* şeklinde hitap ettiği görülür. Beyler, sultanlar hatta sıradan insanlar tarafından muhatabının üst mevkiisine atıfta bulunmak için tevazu anlamı içeren nezaket ve hitabet sözcüğü olarak önem kazanmıştır. Muhatabının hizmetkârı anlamını taşıdığı gibi iyi ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan yazışmaların başında yer alır. Örnekler vererek konuyu ele alalım.

Ömerî (ö. 1349)’nin yazışma literatürüne dair kaleme aldığı eserinin⁵ ilk kısmı Halife’ye hitaben yazılan mektupların hitabet yazısıyla ilgilidir. Mektup âdet üzere öncelikle halifenin mevkiinin şan ve şerefine yüksek olması, kendisinin sağlık ve afiyette bulunması, makamında daim olması hususunda dua cümlesi sonra mektubu yazan sultan muhatabı olan halifeye hitaben “el-abdü, el-memlûk, el-hâdim yeri öper...” şeklinde kendisini ifade ettiği sözcüklerden birisi memlûk’tür. Burada sultan ya da üst düzey devlet adamları kendilerini “Halife’nin memlûkü” olarak ifade etmişlerdir. Ömerî gördüğü yazışmaları dikkate alarak bu kitabını hazırlamıştır. Dolayısıyla burada daha Memlûk Devleti kurulmadan bu sözcüğün siyaset literatüründe kullanıldığı görülür. Ömerî bu bilgileri takiben Eyyûbi sultanlarının Halife’ye hitaben yazışmalarında kullandıkları ifadelerden örnekler verir. Eyyûbi sultanları Halife’nin memlûkü olduklarını ifade etmişlerdir. Hususiyle *el-abdü*, *el-memlûk* ve *el-hâdim* sıfatlarını kullanarak halifenin abdi yani kölesi, memlûkü, hizmetkârı olarak kendilerini ifade etmişlerdir. Bu noktada Salâhaddin Eyyûbi halifeye *el-hâdim* (hizmetkâr), halefleri olan oğulları ve kardeşi el-Âdil *el-memlûk*, el-Kâmil de el-abdü kavramını hatta Nâsır b. el-Azîz *ekallü’l-memâlik* (memlûklerin en küçüğü) ifadesini kullanmıştır (Ömerî, 1992, s. 6-7). Yine İbnü’l-Furât, Baybars devri 673/1274-1275 yılı hadiselerinden bahisle Mahra Emlâk olan Habeş Sâhibi ya da Kralı’ndan Yemen sahibi aracılığı ile yapılan yazışmadan söz eder. Mektupta Sultan Baybars’a benzer bir ifade *ekallü’l-memâlik* ile hitap edilir (İbnü’l-Furât, 1967, VII, s. 24). Bu anlamda ilgili kaynaktan pek çok benzer örnek vardır. Memlûk sisteminin böyle yaygın olmadığı dönemlerden beri bu ifadenin varlığından/kullanıldığından bahsedilebilir.

Görüldüğü üzere sözcük siyaset terminolojisinde karşılık bulmuş, ast-üst ilişkisini belirten muhatabı tazim-hürmet anlamında kullanılmıştır. Bir başka husus köle anlamına gelen abd ile memlûk sözcüklerinin ayrıca yazıda yer almalarıdır. Bu anlamda memlûk sözcüğünü “memlûk” olarak kullanmamız gerektiğini de bize göstermektedir.

Siyaset terminolojisinde ilginç bir örnek Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid’in Memlûk Sultanı Berkuk’a hitaben yazdığı mektubunda memlûkü olduğunu (İbnü’l-Furât, 1967, IX, s. 339; Muslu, 2016, s. 15) ifade etmesidir. Elbette bu ifade muhatabının daha üst mevkiide olan siyasi statüsünü kabul ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Balkanlar üzerinde fetih faaliyetleri ile Anadolu topraklarında siyasi birliği sağlamaya dönük ilhak politikası sonucunda Osmanlı coğrafyasının hızla genişlediği bir dönemde yazılan bir mektuptur. Bu dönem Timur istilâsıyla sekteye uğrayan Yıldırım Bayezid’in Anadolu siyasi birliği sağlama politikası söz konusudur. Beyliklerle ilgili münâsebetlerden bahseden mektubun 795/1393 tarihli olduğunu dikkate

⁴ Şehabeddin Tekindağ, *Türk Memlûk Devleti*, Osman Turan *Türk Memlûkleri Devleti*, Zeki Velidi Togan *Memlûkler’in 1250-1382 yılları arasında hükümet sürenleri Türk Memlûkleri* olarak devleti adlandırır. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 27-28; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., s. 497; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 179.

⁵ Ansiklopedik eser kaleme alan Memlûk dönemi tarihçilerinden Ömerî (700-749/1301-1349), Nâsır Muhammed’in üçüncü saltanat döneminde sır kâtipliğini yapmıştır. Önemli iki eseri günümüze ulaşır. Birisi ansiklopedik eser mahiyetinde olan hicretten başlayarak 743/1343 yılına kadar getirdiği *Mesâlikü’l-Ebsâr fî Memâlikü’l-Emsâr* adlı eseridir. Diğer *et-Ta’rif bi’l-Mustalahi’s-Şerîf* adlı yazışma kitabı Memlûk devlet teşkilatı üzerine kaleme alınmış, iç ve dış yazışmaları konu alır. Ömerî, Ebü’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta’rif bi’l-Mustalahi’s-Şerîf* (Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413.

aldığımızda (İbnü'l-Furât, 1967, IX, s. 339) İslâm topraklarına hâkim haremeynin hizmetkârı Memlûk Devleti'nin Osmanlı nezdinde saygınlığını göstermesi açısından söz konusu memlûk ifadesi önemlidir. Sultan Bayezid kaynaktaki yazıya göre, Sultan Berkuk'a hitaben; "Mevlâmız/Efendimiz Sultan'ın memlûküyüm", şeklinde bir ifade mevcuttur. Doğrusu burada memlûk sözcüğünün sıradan anlamından çıkıp siyasi ve diplomatik bir kavram olarak öne çıktığını, ast-üst ilişkisini ifade için kullanıldığı görülür. Nihayet bunun yanlış bir algı olarak "kölesi" anlamında çevrilmesi yanlıştır. Üstelik kendini kölesi olarak ifade ettiğini düşünerek mütevazi anlamında tevîl etmeye çalışmak zincirleme hatalar doğurur. İbnü'l-Furât'ın eserinde benzer ifadeler geçmektedir.

Karamanoğlu Bedreddin Bey'in kardeşi Bahâeddin Musa Bey 735/1335 yılında hac farızasını ifa için gidiş ve dönüşte Mısır'da Sultan Nâsır Muhammed'in bir müddet misafiri olarak kalmış ayrılma vakti geldiğinde Sultan'ın emirlik tevcih ederek Mısır'da ikamet etme isteğini nazikçe geri çevirmiştir. Musa Bey, vatanından uzak yaşayamayacağından özürle ifade ederek Karamanoğullarının, Sultan'ın memlûkleri olduğunu, Sultan'ın gölgesi altında in'am ve ihsanı sayesinde rahat yaşadıklarını ifade etmiştir (İbn Devâdârî, 1971, s. 398-399). Türkmen beyleri olarak özgürlükleri için ölümüne vuruşan ve Moğol idaresini asla kabul etmeyen Karaman beyleri doğrusu İlhanlılara karşı mücadelede hep ön saflarda yer almışlardır. Anadolu'da beyliklerle ilgili bir başka kayıt Dulkadiroğlu Karaca Bey oğlu Halil ile bir grup adamını Suriye bölge nâibi Tengiz'e göndererek Elbistan nâibliğini talep ederken bölgesinde Sultan'ın memlûkü olarak hizmet etmek istediklerini bildirmiş ve 2 000 iğdiş atını da hediye olarak takdim etmiştir (Şücâî, 1977, s. 22; Makrîzî, 1958, II, s. 430-431).

Dış politikada diplomatik metinlere yansıyan ifadelerden sonra iç politikada memlûk sözcüğünün siyaset terminolojisindeki karşılığını bariz bir şekilde ifade edecek kayıtlardan bahsedilmesinde fayda vardır. Sultan Nâsır Muhammed devri kayıtlarında çok ilginç bir kullanım vardır. Genç Sultan ikinci dönem saltanatının sonlarına doğru tahtını terk edip Kerek'e yerleşir. Tahta oturtulan Baybars el-Çaşnigîr (1309-1310) ile yaptığı yazışmalarda kendisinden bahsederken el-memlûk ifadesini kullanması dikkati çeker. Mektuplarının ilkinde babası yerinde gördüğü Baybars el-Çaşnigîr'e hitaben son mektubunda kendisinden bahsederken "el-Memlûk Muhammed b. Kalavûn" ibaresi yazılıdır. Kendisini bir memlûk olarak, Baybars'ı da "el-Melikî el-Muzafferî" yani "sultanım" övücü bir üslupla ifade eder. Nâsır Muhammed'in babası Kalavun'un memlûkü olan Baybars miras yoluyla kendi memlûkleri arasına katılarak kendisine hizmet etmiştir. Bu ifade ve kullanım hem uygun değil hem de teamül değildir. Nitekim Nüveyrî, ortamı sakinleştirmek için yapılmış bir hamle olarak değerlendirirken Makrîzî bu durumu bir aldatmaca olarak tanımlamıştır. Nâsır Muhammed'in Baybars el-Çaşnigîr için yazışmalarında kullandığı el-Melikî=Sultanım ifadesini İbn Tağrıberdî sükûnetin sağlanması ve fitnenin giderilmesini amaçlayan bir yaklaşım olarak açıklamaya çalışır (Nüveyrî, 2004, XXXII, s. 111; Makrîzî, 1958, II, s. 53; İbn Tağrıberdî, VIII, s. 245). Modern araştırmacılardan Saîd Abdülfettah Aşûr bu üslubu dâhiyane bir hamle olarak niteler (Aşûr, 1976, s. 120).

Mısır'da sultan çocuğu olarak doğan ve asla memlûk sınıfından olmadığı malum olan bir kimsenin kendisini *memlûk* olarak belirtmesi ve bu ifadeler karşısında herhangi bir tepkinin kayıtlarda yer almaması ilginç olduğu kadar bilinçli yapılmıştır. Öncelikle Nâsır Muhammed'in diplomatik hamleleri etkin kılarak bir yerde oyalama taktiği ile muhatabının gönlünü kazanmayı sühuletle ve sükunetle hareket edip amacına ulaşmak istediği görülür. Nâsır Muhammed kukla sultan hüviyetinden öteye geçemediği ikinci saltanat yılları sonrası hac bahanesiyle Kahire'yi terk edip Kerek'e yerleşmiştir. İlk günler Baybars'ın nâibi olarak burada yaşamaya başlamıştır. Amacı gelişmelerin seyrine göre üçüncü kez sultan olmaktır. Daha doğrusu gerçek bir sultan olarak makamına geri dönmektir. İşte zaman kazanmaya dönük özellikle Suriye bölge nâiblerinin kendisine sadakatini test ettiği ve emin olmaya çalıştığı bu kısa sürede yeni sultan ile de ortamı gerginleştirmeden gönlünü alan bir üslupla hitap etmiştir. Doğrusu günün siyasetinin bir tezahürüdür. Nitekim çok geçmeden üçüncü kez Mısır'da tahta oturacak ve Baybars'ı tasfiye edecektir. İkinci bir husus ise aslında çalışmamızla alakalıdır. Nâsır Muhammed'in kendisini

“el-memlûk” olarak ifadesi bu kavramın dönemin siyaset terminolojisinde yaygın olan hizmetinde ve emrinde anlamı taşıyan bir ifadeye dönüşen siyasi bir terim olmasıdır.

Memlûk tarihinde ilk dönem sultan yazışmalarını yapan hatta Baybars ve Kalavun devrini anlatan eserlerin sahibi olan İbn Abdüzzâhir, yazdığı bir mektupta kendisini *memlûk* olarak takdim etmesi de ilginçtir (İbn Abdüzzâhir, 2021, s. 112). Kavram üst düzey mevkiideki insanların kendilerini ifade etmede nezaket ve hitabet sözcüğüne dönüştüğünü gösteren bir örnektir.

Sözcük basit ve ıstılahi anlamı yanı sıra diplomatik metinlerde yer bulmuştur. Basit anlamının dışında, hizmetinde olduğunu ve bağlılık ifadesi olarak kullanılmıştır. Tarihçilerin ve araştırmacıların bu hususa dikkat etmeleri gerekir. Sözcüğün nerede ve nasıl kullanıldığı ibarenin akışı dikkatle takip edildiğinde anlaşılacaktır.

Son olarak siyasetname türü bir eserin adından bahisle çalışmamızı tamamlayalım. Memlûk son dönem sultanlarından Kansu Gavri’ye ithaf edilen *Tuhfetü’l-Memlûk ve Umdetü’l-Mülûk* adlı eser Memlûk dönemi yazılmış pekçok siyasetnameden birisidir (Tuhfe, 2016). « *Memlûk’e Armağan...* » anlamına gelen eserin adında yer alan *memlûk* ile kast edilen Sultan Gavri’dir. Sözcüğün siyasi bir terim olarak geldiği noktayı ve taşıdığı anlamı göstermesi açısından önemlidir.

SONUÇ

Tarihi ıstılahların önemi ve doğru kullanılması devlet ve toplum tarihi araştırmalarında mühim bir husustur. Bu ıstılahların yerine hatalı çeviriler yapmak ya da yanlış anlaşılmalara yol açacak sözcükleri kullanmak sadece okuyucuyu veya araştırmacıyı yanıltmaz. Aynı zamanda tarihi hakikatlere aykırı beyan ve yorumların ortaya çıkmasına yol açar. Dolayısıyla ıstılahlar, tarihi terimler doğru yerde doğru şekilde kullanılmalıdır. Bu anlamda tarihçilere ve edebiyatçılara görev düşmekte, sözcüklerin ne anlama geldiği ve nasıl kullanılması gerektiği hususiyeti üzerine çalışmalar yapılmalıdır.

Bazı sözcükler basit anlamından farklı anlamlara evrilirken bazıları da hem basit anlamını korumuş, hem de çok farklı anlamlara evrilmiştir. Memlûk sözcüğü “mâlikin mülkü” olan basit anlamını koruduğu gibi siyasi ve askeri bir terim olarak önem kazanmıştır. Sözcük, İslâm devlet düzeni ve toplum hayatındaki hukuki teamül ve düzenlemelere göre teşkil edilen özel askeri birliklerde muvazzaf askerleri ifade etmiş, siyasi bir terim olarak diplomaside, devletlerarası yazışmalarda karşılık bulmuştur.

Memlûk sözcüğünün yer aldığı Arapça tarihi metinlerde ibare çok iyi analiz edilmelidir. Sözcük basit anlamında ya da ıstılahi anlamında yani hangi anlamında kullanıldığı tespit edilmelidir. Araştırmacı bu duruma vâkıf olmalıdır. İbarenin akışından, siyak ve sibakından yani sözcüğün öncesi ve sonrası cümleler bize bu hususta ipucu verecektir. Çalışmamızda belirtildiği üzere, « Sultan’ın memlûklerimiz » ibaresinde yer alan memlûk sözcüğü bağlılık, itaat ve hizmet anlamında kullanılmış, köle anlamında kullanılmamıştır. Yine sultan ya da bey mevkiisindeki birisinin muhatabına memlûkü olarak kendisini takdim etmesi, tevazu anlamında nezaket ve hitabet sözcüğü, muhatabına tazim ve hürmeti amaçlayan siyasi bir terimdir.

Çalışmamız sonucunda sözcüğün hangi anlamda ve nasıl kullanılması gerektiğini ele almaya çalıştık. Bu hususta yapılan hataların sebepleri yanlış çeviriler, ıstılahların anlaşılmasında, İslâm devlet düzeni ve toplum hayatını tanzim eden hususların bilinmemesi ve dönemin toplumsal yapısının sorgulanmamasıdır. Dolayısıyla basitleştirilen ve üstünkörü kabul gören bir anlayışla sözcük “köle” ya da “kölemen” sözcükleriyle dilimize çevirileri yapılmış, her geçtiği yerde hatalı olarak bu anlamda kullanılmıştır. Günümüzde bu hatalı çeviriye tez ve makale türü çalışmalarda rastlanmaktadır. Yosef’in konumuzla ilgili çok değerli makalesinin devamı mahiyetinde bu konuyu sorgulamaya çalıştık. Sözcük kadar önemli bir başka mesele Memlûk

askeri yapısının insan kaynaklarıdır. Her insan bu askeri yapıya alınmadığı gibi girmek için gerekli hüviyet ve hukuki özellikler gerekmektedir. Şartlar tamam olduğunda dönemin noteri kadıların da onayı alındığında askeri yapıya dâhil olabilirler. Devasa mali bütçenin ayrıldığı ve çok özel şartlara ve teşkilata sahip bu askeri yapıdan yetişen askerleri « asker köle » olarak isimlendirmek de hatalıdır Aksi takdirde askeri bir sınıfa mensup, toplumun seçkin bir kesimini ve üst kimliği ifade eden üst statü anlamına gelen bu sözcüğü « köle asker » olarak ifade etmek okuyucunun yanlış anlamasına yol açmaktadır. Zorla alıkonulan insanların zoraki asker yapılması gibi hakikat ile ilgisiz ve alakasız yanlış anlama söz konusudur.

Esasen makalemizde daha önce değinilmeyen memlûk askerinin hüviyeti, hukuki meşruiyeti ve bu askeri yapının insan kaynaklarına değinerek sözcüğün askeri bir terim olarak kullanılmasını sağlayan gerekli bilgilerden söz ettik. İslâm dünyasının en sarsıntılı döneminde Haçlılar ve Moğollar karşısında aldıkları zaferlerle anılan ve övgüyle söz edilen bu askerleri « memlûk » sözcüğü ile ifade etmek tarihi hakikatlere uygun olanıdır. Asaleten hür olan ve askeri yapıların teşkil edilmesinde her zaman geçerli cesaret, liyakat ve sadakat sahibi bu askerlerin karakter yapıları bu kavram ile doğru ifade edilmiş olur. Aksi takdirde tarihi olayları ve şahsiyetleri anlama ve kavrama noktasında yanlış anlaşılmalara yol açacak ifadelerden kaçınmak gerekir. Doğrusu sözcüğü tarihi kayıtlarda geçtiği şekilde « memlûk » olarak aynen kullanmaktır.

KAYNAKÇA

- AŞÛR, S. A. (1976). *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve 'ş-Şam*. Kahire: Mektebetü Ancelu El-Mısıriyye.
- AŞÛR, S. A. (1996). *el-Mücteme'u'l-Mısri fî Asri Selâtîni'l-Memâlikî*. Kahire: Dâru'n-Nehzati'l-'Arabiyye.
- ALLOUCHE, A. (1990). Tegüder's Ultimatum to Qlawun. *International Journal of Middle East Studies*. Cambridge Universty Press, 22. (4), 437-446.
- ALLOUCHE, A. (2006), Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu, (Çev. Mustafa Uyar). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46 (1), 243-254.
- AYALON, D. (1989). Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi, (Çev. Samira Kortantamer). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), 211-247.
- AYALON, A. (1976). Aspects Of The Mamluk Phenomenon: The Importance Of The Mamluk Institution. *Der Islam*, 53 (2), 196-225.
- AYALON, D. (1977). Aspects of the Mamluk phenomenon: Ayyubids, Kurds and Turks. *Der Islam*, 54, (I), 1-32.
- AYAZ, F. Y. (2015). *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM.
- BAYBARS EL-MANSURI, (1987), *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye* (Thk. Abdülhamid Salih Hamdân). Kahire.
- BAYBARS EL-MANSURI, (1998/1419). *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, (Thk. D. S. Richards). Berlin: Beirut Das Arabische Buch Berlin.
- BİLMEN, Ö. N. (1967). *Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, I-VIII*, İstanbul : Bilmen Basım ve Yayınevi.

- CEVHERİ, İSMAIL B. HAMMAD (1404/1984). *es-Sihâh*, (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr). C. IV, Beyrut.
- CLOT, C. A. (2005). *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, (Çev. Turhan Ilgaz). İstanbul.
- EMİN, A. (1997), *Duhâ'l-İslâmi*, Mektebetü'l-Üsreti, C. I, Mısır.
- GLUBB, S. J. (1973), *Soldiers of Fortune The Story of The Mamlukes*, New York.
- HASAN, H. İ. (1970), *en-Nüzümü'l-İslâmiye*, Kahire, s. 327.
- HOLT, P. M. (1973) The Sultanate of al-Manşûr Lachin (696-8/1296-9), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 36/3 1973, s. 521-32.
- HOLT, P. M. (1988). Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı, (Ter. Samira Kontantamer), *Bellekten*, LII/202, s. 227-246.
- HOLT, P. M. (1995a). An-Nasır Muhammad B. Kalavun (684-741/1285-1341): His ancestry, Kindred and Affinity, *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Leuven.
- HOLT, P. M. (1995b). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)*, *Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln.
- IRWIN, R. (1986), *The Middle East in the Middle Age, The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press.
- IRWIN, R. (2003), Mamluk Literature, *Mamlûk Studies Review*, VII (I), 1-29.
- İBN ABDÜZZAHİR, (2021), *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, (Çev: Aydın Usta), Yeditepe Yay., İstanbul.
- İBN DEVADARI, (1971), *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*, I-IX, (Thk. Ulrich Haarmann), VIII, IX, Kahire.
- İBNÜ'L-FURAT, (1967), *Târîhu İbnü'l-Furat=Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk*, VII-IX, (Thk. Necla İzzeddîn, Konstantin Züreyk) Beyrut.
- İBN MANZUR, (ts.) *Lisânü'l-Arabi*, (Thk. Yâsir Süleyman Ebû Şâdî-Mecdî Fethi es-Seyyid), c. XIII, Kahire el-Mektebetü't-Tevfikiyeye.
- İBN TAGRIBERDİ, (1992/1413), *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut.
- KOPRAMAN, K. Y. (1992) Mısır Memlûkleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Çağ yayımları, VI, s. 433-540.
- KOPRAMAN, K. Y. (2002). Memlûkler, *Türkler*, Ankara, V, s. 99-126.
- LEVANONI, A. The Mamluks in Egypt and Syria: the Turkish Mamluk sultanate (648-784/1250-1382) and the Circassian Mamluk sultanate (784 923/1382 1517), *The New Cambridge History of Islam: The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, 2011, Edited By Maribel Fierro, Vol. II, 237-285.
- MAKRIZI, (1958), *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-IV, (Thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Said Abdülfettah Âşûr), II, Kahire,
- MOLLA HUSREV, (ty.), *Kaynaklarıyla Büyük İslâm Fıkhı*, (Çev: Arif Erkan - Tashih: Ahmed Davutoğlu), Eser Neşriyat.

- MUHTASARU'L-KUDURI, (ty.) Eser Kitabevi, İstanbul.
- MUIR, W. (1968), *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt: A History of Egypt from the fall of the Ayyubite dynasties to the conquest by the Osmanlis A. D. 1260-1571*, Amsterdam.
- MUSLU, C. Y. (2016), *Osmanlılar ve Memluklar*, (çev. Zeynep Rona), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- NICOLLE, D. (trs.) *The Mamluks*, Osprey Military Publishing, Men-At-Arms Series 259.
- NICOLLE, D. (2014). *Mamluk 'Askarı*, Osprey Publishing, New York.
- NORTHRUP, L. (1998). *From slave to sultan: The career of al-Mansûr Qalawun and the consolidation of Mamluk rule in Egypt and Syria (678-689 A. H. /1279-1290 A. D.)*, Stuttgart.
- NORTHRUP, L. (2008). The Bahri Mamlûk Sultanate, 1250-1390, *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, I, s. 242-289.
- NÜVEYRİ, (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXII (Thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez), XXXI-XXXII, Beyrut.
- ÖMERİ, (1992/1413). *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif* (Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek.
- ÖZDEMİR, M. N., (2019), Abbâsîlerin İlk Yüzyılında "Mevâlî", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık, 6 (2), s. 284.
- ÖZEN, Ş. (2013), Velâ, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul, s. 11-15.
- ÖZKUYUMCU, N. (1998), Hilf, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XVIII, İstanbul, s. 29-30.
- RABBAT, N. O. (2000). The Changing Concept of Mamlûk in the Mamluk Sultanate in Egypt and Syria, *Slave Elites in the Middle East and Africa: A Comparative Study*, in Miura Toru and John Edward Philips (eds.), London-New York, pp.153-163.
- RABİE, H. (1972), *The Financial System of Egypt A. H. 564-741/A. D. 1169-1341*, London.
- SAĞLAM, A. (2021). *Memlüklerde Toprak Yönetimi İktâ'*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- SEYYİD, M. S. (1995), Evlâdü'n-Nâs, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul, s. 525-526.
- ŞEMSEDDİN ES-ŞÜCAİ (ö. 745/1344), *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsırî Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977.
- TEKİNDAG, Ş. (1961), *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- TOGAN, Z. V. (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul.
- TURAN, O. (1993), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Tuhfetü'l-Memlûk ve Umdetü'l-Mülûk*, (2016), (Çev. Yakup Kaya), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 73, İstanbul.
- TSUGITAKA, S. (1997). *State and Rural Society in Medieval Islam*, Sultans, Muqta's and Fallahun, Leisen-New York-Köln.
- YILDIZ, H. D. (2000). *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınevi, İstanbul.

- YİĞİT, İ. (1991). *İslâm Tarihi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.
- YİĞİT, İ. (2004), *Mevâlî, Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIX, Ankara, s. 424-426.
- YOSEF, K. (2013). The Term Mamluk and Slave Status during the Mamluk Sultanate, *Al-Qantara XXXIV (1)*, 7-34.